

RİZE DOKUMALARI EL SANATI MERKEZİ “BİZİM ELLER”

SÜLEYMAN KAZMAZ*

Dokumacılık Rize yöresinde eski ve yaygın bir el sanatıdır. Evlerde kurulan tezgâhlarda dokunan bezlerle hem halkın ihtiyacı karşılanır, hem de ihracat yapılırdı. **Feretiko, ketan** Çayeli’nde; Büyükdere Vadisi’nin yukarı köylerinde koyun yününden dokunan şal, yine Çayeli’nin Aşıklar Köyü’nde üretilen **kanaviçe** bunların başında gelirdi.

Feretikodan genellikle gömlek dikilirdi ki, buna **iplik gömleği** denirdi. Feretiko gömleğinin özelliği, vücudun terini emmesiydi. Onun için feretiko gömlek sağlık bakımından çok yararlı sayılırdı. Ayrıca, feretiko gömlek bol ve geniş dikildiği için vücut açısından rahatlık sağlardı. Geçmiş dönemlerde Rize yöresinde daha çok feretiko gömlek giyilirdi. Keten bezinden de gömlek üretilirdi. Ancak, feretikoyla, ailelerin iç giyim ihtiyaçlarının yerine getirilmesine karşılık ketan, daha çok ticaret ve ihraç malıydı. Köylerde dokunan ketan bezi tüccarlar tarafından satın alınır ve ihraç edilirdi.

Rize bölgesinde dokumacılığın temel maddesi kendirdi. Geçmiş dönemlerde yörede geniş ölçüde kendir tarımı yapılır, bu suretle elde edilen kendirden çeşitli dokumalar üretilirdi. Fakat, zamanla tarım hayatında büyük değişiklikler oldu. Özellikle çayın temel tarım maddesi haline gelmesi öteki ürünlerin, bu arada kendirin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bundan başka makinelerin el tezgâhlarının yerini alması, dokumacılık, feretikolar ve öteki bezler ve bunlara dayanan el sanatlarının tarihe karışmasına yol açtı. Son yıllarda makinelerle dokunan ve Rize bezi olarak satışa sunulan ürünler el işi kumaşların yerini aldı. Bu şartlar içinde el işi Rize bezlerinin yeniden üretilmesine yönelik olarak kurulan el sanatı merkezi büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Marmara Üniversitesi, Ticarî Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü’nü bitiren Deryanur Can Rize’de Mart 1998’de **Bizim Eller** ünvanı altında Rize Dokumaları El Sanatı Merkezi’ni kurdu. Bu merkez bir Rize Evi’nde açılmıştır. Eski Rize evleri mimarî bakımdan dikkate değer özellikler taşımaktadır.

Eski Rize evleri köy evlerinin geliştirilmiş şeklidir. Genellikle iki katlı olan

* Araştırmacı yazar, Atatürk Kültür Merkezi Asıl Üyesi.

bu evlerin zemin katında doğuya açılan kapıdan girilen mutfak, merdivenle çıkılan üst katta sağda bir oda ve yatak odaları bulunur. Bizim Eller El Sanatları Merkezi'nin kurulduğu ev de bu niteliktedir. Zemin katta oturma odası, çeşitli eşya ve malzemenin konulduğu bölümler vardır. Dokuma tezgâhları üst kattadır, bezler burada üretilmektedir.

Rize dokumasının ham maddesi kendir ve pamuk ipliğidir.

Kendir tohumu toprağı iyi olan yere ekilirdi. Ayrıca kendirin çok miktarda yetişmesi için toprağı bol gübre konulması gerekirdi. Bu gübre hayvan gübresi idi ve yaprak gübresi olarak anılırdı. Yaprak gübresi kızılağaç, kestane ve gürgen ağaçlarının yapraklarının ahırda, hayvanların, inek ve öküzlerin altına serilmesi suretiyle elde edilirdi. Rize'de yetişen kendirin boyu iki metreyi geçirdi. Onun için Rize kendirinin lifleri ince ve uzun olurdu. Bunu sağlayan etken de rutubetti. Bilindiğı gibi Rize yöresi çok yağmurlu, dolayısıyla çok rutubetlidir.

Kendir, sonbaharda, harmandan sonra tahtadan yapılmış bıçaklarla kesilir. Bunu da kadınlar yapar. Kendir kesmeyle ilgili olarak bir olay vardır:

Kendir Tutması

Kendir tohumundan çıkan toz ağıza ve buruna girince baygınlık yapar.¹ Buna **kendir tutması** denir. Onun için kendir keserken ağız ve burun bezle sarılır.

Kendir kesildikten, biçildikten sonra güneşte sarartılır, daha doğrusu kurutulur. Bu da şöyle yapılır: Kendir kesildikten sonra dikine dizilir; dikine konur; böylece kurutulur.

Yukarıda da değindiğimiz gibi geçmiş dönemlerde Rize yöresinde geniş ölçüde kendir üretilirdi. Fakat çaya geçiş sebebiyle artık bölgede kendir üretilmemektedir. Bizim Eller El Sanatları Merkezi'nin kendir ihtiyacını Deryanur CAN şimdilik Samsun dolaylarından karşılamaktadır. Oradan, kabuğundan, odun kısmından soyulmuş olarak alınan kendir, aşağıda anlatılacağı gibi bazı işlemlere tabi tutulmaktadır. Önce dövülüyor, taraktan geçiriliyor. Samsun'dan alınan kendir, kalın olduğu için El Sanatları Merkezi'nde inceltiyor. Ayrıca kopali hazırlanmakta, Rize'de kendir yetiştirilmesi için ilgili mercilerden izin alınması için gerekli girişimler yapılmaktadır.

Rize, kendiri dokuma için çok elverişlidir. Yumuşak ve uzun lifli olduğundan feretiko açısından çok daha uygundur. Rize'de feretikonun, öteki dokumaların gelişmesinin sebeplerinden biri Rize kendirinin elverişli olmasıdır.

Kendir kesildikten ve kurutulduktan sonra değirmen çarkında ya da yağmur altında çürütülür, başka bir deyişle, ıslatılır, yumuşatılır, yöredeki deyişle analiz edilir. Bu işlemde, kopaliyle, tokmakla dövme suretiyle yapılır.

¹ Kendir tohumundan bir uyuşturucu madde türü olan esrar yapılırdı.

Kopali yörede kullanılan bir kelime olup, sopa anlamına gelir, kelimenin kökü kobaldır. Bu kelimenin, Yavuz Sultan Selim'e izafe edilen bir hikâyesi vardır. Önce bu hikâyeyi nakledelim.

Hikâyeye göre Yavuz Sultan Selim Rize'de Hemşin yöresine geldiği zaman dağlardan dereye dökülen odun parçalarını görünce sorar,

– Bu kobalları kim atıyor?

Der. Oradakiler,

– Tepedekiler atıyor,

derler. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim şu talimatı verir:

– Söyleyin, bu odunları kesmesinler.

Kobal ya da kopali 5-6 cm. çapında 25-150 cm. boyunda yuvarlak bir odun parçasıdır. (Şekil 1) Kopaliyle dövülerek mısır koçanının daneleri çıkarıldığı gibi kendir de dövülür.² Aynı şekilde görülen kopaliyle vurulmak suretiyle fasulye daneleri kabuğudan ayrılır. Kendir de kopaliyle dövülerek üzerindeki kabuk, daha doğrusu lifler çıkarılır. Güneşte kurutulmak suretiyle yumuşatılan kendirin üstündeki lifler odun kısmından, içi boş olan kısımdan ayrılır; daha doğrusu kendirin kabuğu alınır. Kendiri, bu duruma getirebilmek için, kopaliyle dövmek gerekir.

Dokumacılıkta kullanılan kopali, suyla çalışan, inip çıkmak suretiyle kendiri döven, ezen, yumuşatan bir alettir. Bu işlem sırasında kendir bir taraftan ıslatılır, bir taraftan da dövülür. Bu suretle dövülen kendire *uskuli* denir.³

Başka bir anlatıma göre kopali sadece mısır ve fasulye danelerini ayırmak için kullanılır. Kendiri döverek incelten, işlenecek hale getiren alete *tokmak* denir. Tokmak, depo, çark, ağaç, *çarkın iği*, dil ve tokmak gibi parçalardan meydana gelir.

Tokmak suyla çalışır; onun için su olan yerlerde, dere kenarlarında kurur. Dereden gelen su, yüksekte bulunan depoya dolar, depodan aşağıya akar, çarkı çevirir. Çark dönerken dil vasıtasıyla tokmağı kaldırır. Arkasından boş kalan tokmak inerek taş üzerine konulmuş bulunan kendiri ezer, böylece tokmak inip çıkmak suretiyle kendiri döver. Çarkın bağlandığı bu ağaçın uçları sivridir. Onun için bu ağaç, çarkın iği adını alır.

² Mısır koçanı mısır danelerinin, üzerinde dizili olduğu, yetiştiği saptır. Mısır daneleri, dövmek danelemek, başka bir deyimle, koparmak suretiyle koçanından alınır. Bu daneler değirmende öğütülerek un haline getirilir. Koçandan daneler alındıktan sonra kalan kısma *kutuni* denir. *Kutuni* beyaz renktedir ve yakacak olarak kullanılır.

³ Kopalinin şöyle bir türküsü vardır.

Alsın kendirlerini,

O, gitsin kopaliye.

Tokmak belli yerlerde bulunur. Tokmak sahibi dövülen kendir için belirli bir ücret ya da kendirden pay alır.

Güneşte kurutulmak, dövülmek suretiyle yumuşatılan kendirin üzerindeki lifler odun kısmından, içi boş olan çubuktan ayrılır; daha doğrusu kendir, kabuğundan ayrılır, ayrılan bu kabuğa (kendir); kabuğun alınması, soyulması işlemine de *kendir soymak* denir. Kendirin soyulması suretiyle elde edilen lifler bir araya getirilerek uzun yumak haline dönüştürülür. Buna *sabita* denilir.

Kendirin lifleri alındıktan sonra kalan kısmına *kunci* bazı yerlerde *funci* denir. Funci içi boş ince ve uzun boru gibidir. Yakacak olarak kullanılır, ocakta ateş, önce funciyle tutuşturulur; sonra odun yakılır.

Kendir kopaliyle, su tokmağıyla dövülmek, ezilmek suretiyle yapağı (buna *üstüpi*, yöredeki adıyla *üstüpi* de denir) lif haline getirildikten sonra özel bir çelik destereyle kesilir. Bu destere ya da keskiye *kofta* ya da *kofta* denir. (Şekil 2) Kofta iki bölümden oluşur. Sap ve dişli kesici kofta 8,5 cm boyunda odun saptan ve 9,5 cm. uzunluğunda çelik destereden oluşur. Kesme işi şöyle yapılır: Ezilmiş, inceltilmiş kendir lifleri bir ayağa dolanır, bir elle de gerilir, öteki ele alınan kofta dikine vuruşlarla lifler ortalama 50 cm boyunda kesilir; başka bir deyimle, koparılır, arkasından tarama işine geçilir.

Tarama işi tarakla yapılır. Tarak, kalın meşin ya da su geçirmeyen bandrol bezinden ve demirden meydana gelir. Tarağın ucunda çelikten iki sıra diş iğneler vardır. Taramaktan, tarağa vurmaktan maksat kendirin kabasını almaktır. Kendirin kalın kısmı tarağın üstünde kalır. Bundan üstüpi yapılır. Üstüpi kayıkların kalafat edilmesinde kullanılır. (Şekil 3) Taraktan sonra vurçilama işlemine geçilir. Bu işlem vurçile yapılır.

Vurçi, domuzun ensesinden alınan kıldan yapılan sert bir fırçadır. Tükenmiş bir ev süpürgesine benzer. Kıllar bal mumu muşambasıyla sarılır, başka bir deyimle mumlu, muşambayla sarılır. Buna mumlu muşamba denir. 10 cm'si sap, 10 cm'si de kıldan meydana gelen vurçi kılları çok sık ve sert olan yuvarlak bir fırçadır. Bununla birlikte, vurçi bazı yerlerde düz bir şekilde yapılır. Vurçiden maksat kendir liflerini biraz daha inceltmek, üzerindeki usupileri almaktır. Böylece kendirin odun kısımları ayrılarak kendir lifleri %80-%100 arasında temizlemek suretiyle ipek gibi bir niteliğe büründürülür; kendir düzeltilir, yumuşatılır, yabancı maddelerden ayrılarak iplik yapılacak duruma getirilir.

Koftayla parçalara ayrılan kendir yapağısı bu fırçayla, daha doğrusu vurçile inceltilir, odun kısımları ayrılır. Kendir yapağıları ipek gibi incelmeye kadar vurçiden geçirilir, fırçalanır.

Başka bir anlatıma göre vurçiden geçirilen, fırçalanan yapağıları yere oturan kadınlar, dizlerine serdikleri derinin üzerine ince ince yayarlar, ayrıca bu

iş için sert ağaçtan, şimşirden, kayın ağacından yapılmış bir tarafı ince bir tarafı kalın dişli olan odun tarakla, saç gibi tararlar. Bu konuda bir anlatım da şöyle:

Sağ diz üzerine muşamba konur ve tarama bu diz üzerinde yapılır. Tarak dizlerin sonuna kadar indirilir.

Bir başka anlatım da şöyle: Tarama işi tarakla yapılır. Tarak şimşir ağacından üretilir. Açık kahve renginde olur, üzerinde boya yoktur. 8 cm. eninde, 11 cm. boyundadır. İki tarafında dişler vardır; bir taraftaki dişler ince, öbür taraftaki dişler kalındır. Koftayla kesilen kendir, tarakla taranır. Taramaktan maksat, kendirin kabasını, üstüpüsünü, yöre ağzıyla, posasını çıkarmaktır. Tarama şöyle yapılır: Tarama işini görecektir hanım yere oturur, dizine deri, yöredeki deyimle peçi koyar, kendiri bu derinin üzerine serer. Yukarıdan aşağıya doğru saç gibi tarar. Bu suretle taranan kendire de *uskuli* adı verilir. Taradıktan sonra çıkan üstüğü de kayıkların kalafat edilmesinde kullanılır.

Bir de yün tarağı vardır. Yün tarağı, iki sıra çelik dişlerin bir tahtaya tersine çakılması suretiyle yapılır; dişlerin sivri tarafları yukarıya gelir. Yukarıya doğru çakılan bu iki sıra çelik dişlerin-iğnelerin boyu 15 cm.dir. Tarağın boyu da 60, eni 30 cm.'dir.

Taramak ve vurçilemek şeklinde yürütülen bu işlemlerin amacı, kendiri iplik haline getirebilmek için düzeltmek, yumuşatmak, tozdan, yabancı maddelerden arındırmaktır. Bundan sonra lifler sobanın altına konularak daha da yumuşatılır. Bu da rutubetin kendir üzerindeki etkisini gidermek için yapılır. Arkasından iplik bükme aşamasına geçilir.

Kendirin iplik haline getirilmesi rokopidi adı verilen aletle yapılır. Rokopidi üç kısımdan oluşur. Roka, gövde, rokopidi tahtası.

Roka, özel ağaçtan mısır koçanı şeklinde üretilir, baş tarafı yuvarlaktır, aşağıya doğru genişler. Genellikle 25 cm. uzunluğundadır. Alt kısmının ortasında bir delik vardır. Bu delik vasıtasıyla sopaya, rokopidi gövdesine oturtulur. *Uskuli*, daha doğrusu dövülen taranan, inceltelen, yumuşatılan, iplik haline getirilecek olan kendir yapağısı, başka bir deyimle, vurçilenmiş kendir lifleri rokaya sarılır. Eğirme, liflerinin iplik haline getirilmesi sırasında kendirin hepsinin ele gelmemesi, aşağıya doğru kaymaması için üzerine *rohata* denen kayış sarılır. *Rohata*, mumlanmış bezden ya da ince meşinden yapılan bir örtüdür. Bu örtü-bez rokanın üstüne iki kez sarılır. Çözülmemesi için ipin ucu düğümlenir. Bu liflerin ucu iğne, yöredeki adıyla, yiğne takılır. (Yörede iğne, yiğ denir) İğne döndürülürken lifler elle süzülerek ve tükürükle ıslatılarak, iplik haline getirilir. Bu sırada roka yerinde, gövde üzerinde döner. Başka bir anlatımla, lifler kendir yapağısı boşalırken roka dönmek suretiyle kolaylık sağlar.

Gövde, rokopidinin orta kısmı, daha doğrusu sopa kısmıdır. Özel ağaçtan

yapılan ortalama 90 cm. uzunlukta olan gövde dört köşeli 4 x 4 ya da 3 x 4 cm. boyutunda bir sopa şeklindedir. Üzerinde, oyma suretiyle süslemeler yapılanları da vardır. Ortada bir delik, delikte de asılı bir ip bulunur. *Asacak* denen bu ipin ucuna iki boncuk, yöredeki adıyla, iki kaleçi (yörede boncuğa kaleçi denir) bağlanır. Boncuk ağırlık yapar. İplik eğiren hanım, işe ara vermek istediği zaman iği, bu ipe takar ve ayrılır. Eğirme işi genellikle oturarak yapılır. Bazen rokopidi gövdesi sopa şeklinde olur. Eğiren hanım bu sopayı beline, kuşağına, uçkuruna sokmak suretiyle gezerken de iplik eğirir.

Rokopidi tahtası yuvarlak ya da dikdörtgen şeklinde olur. Rokopidi gövdesi bu tahta üzerine oturtulur. Bu tahtaya *rokopidi patisi* de denir. Pati kelimesinin tam karşılığı (yassı) demektir. Yöre ağzında çok geçen pati kelimesi, düz ve küçük tahta anlamına gelir. İplik işleyen hanım, yerinden oynamaması için sol ayağıyla bu tahtaya basar. Böylece rokopidi yerinde durur. Rokopidiyi kaldırıp başka tarafa koymak gerektiği zaman üç parça birlikte götürülür, parçalar birbirinden ayrılmaz. Kendir rokaya sarıldıktan sonra eğirme, iplik yapma aşamasına geçilir. Yörede eğirme, iplik yapma genellikle orta yaşlı ya da yaşlı kadınların işidir; ipliği onlar eğirir, genç hanımlar ya da erkekler bu işi yapmaz.

İplik üretme, eğirme işinin görüldüğü alete *İğ* denir.

İğ, yöredeki deyimiyile *yiğ*, son defa taranmış kendir yapağlarının eğrilmesi, iplik haline getirilmesi için kullanılır. Başka bir anlatımla rokaya sarılan kendir (üstüpi de denir) *iğle* bükülerek iplik haline getirilir. *İğ* odundan, ağaçtan yapılır, 30 cm. boyundadır, iki ucu sivri, ortası göbektir. Bu kısmın çevresi 1-2 cm.dir. Alt kısmına, düzenli dönmesini sağlamak için, çoğunlukla kurşundan yapılan bir yüksük geçirilir. Yüksük ağırlığı sağlar. *İğ*, yalnız kendirin eğirilmesinde kullanılır. Ayrıca ipliğin kaymaması için *iğ*in ucuna *arışak* takılır. Arışık kemikten, kemik bulunmazsa şimşirden yapılır. Arışağın ortası deliktir. Daire şeklinde olduğu gibi değişik şekillerde de yapılır.

İğ'e teşik de denir. Teşik, taranmış yünün iplik haline getirilmesi için kullanılan *iğ*dir. *İğ*in yüksüğü odundan yapılır, tekerlek şeklinde olup ortalama 5 cm. çapındadır. Teşik özel olarak süslenir. Teşik 30 cm. düz bir çubuk da olabilir. Doğu Anadolu'da teşiğe tekerlek yerine çapraz iki çubuk geçirilmektedir. Gerek tekerlek, gerek çubuk, yünün ipten, sarkmasını ve top gibi sarılmasını sağlar. *İğ*in yalnız kendir bükmede kullanılmasına karşılık teşik yün eğirmede Anadolu'da özellik Van Gölü bölgesinde kullanılır.

İğ dolunca iplik kelepçeye sarılır. Kelepçe ağaçtan yapılır, ortalama 60-85 cm. boyunda olur. (Şekil 4) Kelepçeye 60 defa sarılan iplik bir çile, yöredeki adıyla bir gül olur. Çileye kelep de denir. Başka bir anlatıma göre uzun yuvarlak şeklinde olan çiledeki ipliğin boyu hakkında kesin bir ölçü verilemez; ortalama birkaç yüz metre olabilir. Bir çileden yaklaşık bir metre bez elde edilebilir. Başka bir anlatıma göre de 12 çileden bir **pitemi** bez dokunabilir.

Kendirin iğle eğilmesi ve çile haline getirilmesiyle dokumanın iplik aşaması tamamlanmış olur.

Dokumanın en zor tarafı birinci aşama, ham maddenin hazırlanması aşamasıdır. Bu aşamanın ilk işlemi *pistoma* yapmaktır. Pistoma, pamuk ipliğinin dokunabilir duruma getirilmesidir.

Kıvrak, tek katlı pamuk ipliğine *tire* denir. Pamuk ipliği, başka bir deyimle *tire*, tek katlıdır ve yumuşaktır. Onun için *tireyi* pamuk ipliğini, dokuma sırasında kopmayacak duruma getirmek gerektir. Bu sebeple belli ölçüde yumak halinde olan pamuk ipliğine mukavemet kazandırılır. İpliğe mukavemet kazandırmak için yapılan işleme *pistoma* denir. Pistoma şöyle olur:

Buğday unu ve nişasta kazana dökülerek bulamaç yapılır. Gerekirse bir miktar mum da katılır. Fakat esas madde buğday unu ve nişastadır. Nişasta ve buğday unununun karıştırılması ve su katılması suretiyle elde edilen bulamaç, kazanda kaynatılır. Kaynamanın ardından kazan ateşten yere indirilir. Yöredeki deyimleriyle, kazan aşağı alınır. Bulamaç leğene dökülür, *tire* çileleri leğene atılır, ayakla çiğnenir, elle yoğurulur. Böylece bulamacın, *tire* ipliklerinin her yanına işlemesi sağlanır. Arkasından iplikler daha doğrusu *tire* leğenden alınarak asılır, sopayla çevrilir. Böylece ipliklerin suyu çıkarılır. Bundan maksat *çahra* çevrilirken suyun etrafa sıçramamasını sağlamaktır. İplik ne kadar susuz olursa sonraki aşamalarda o kadar temiz çalışılır. Pistoma işlemi burada biter, *tire* ipliğinin alemidiye geçirilerek kaleme sarılması işlemine başlanır.

Tire ipliğinin çilesi alemidiye geçirilir. *Alemidi*, üzerine *tire* çilesinin sarıldığı, çark biçiminde bir alettir. (Şekil: 5) Alemididen ipliğin bir ucu alınarak *kalamıya* (kalem de denir) bağlanır. *Çahra* çevrilmek suretiyle iplik kaleme sarılır.

Çahra, alemidideki ipliğin *kalamıya* ve *masuraya* sarılmasını sağlayan alettir. Kalem ya da *kalamı*, kamışın bölmeleri arasından kesilmesi suretiyle elde edilen uzun *masuradır*. *Tire* çileleri önce *çahrayla* çevrilmek suretiyle alemididen alınarak kalemlere sarılır. Kalemler 20–25 cm. boyunda olur. *Masura* ya da *masuri* kendir sapından yapılır ve makoçiye konur. *Kalamının* iki tarafı kapalı olduğu halde iplik akışını sağlamak için *masuranın* ucu açık bırakılır.

Çahrayla sarılmak suretiyle 80 kalem hazırlanır. 80 kalem bir çile demektir. Kalemler destereye dizilir. (Destereye bazı yerlerde *destera*) denir. (Şekil 7) İplikler top haline getirilir. Top iri yumak demektir. Başka bir deyimle top ipliklerin sarıldığı iri yumaktır.

Dokumaya geçmeden önce bir konu üzerinde durmak yararlı olacaktır. Yukarıda *alemidiye* sarılan ipliğin *çahra* vasıtasıyla kalemlere aktarıldığını belirtmiştik. Kendir çileleri, kendir gülleri de aynı şekilde *alemidiye* geçirilir

ve çahra vasılasıyla masuraya (masuri de denir) sarılır. Yukarıda da değinildiği gibi, masuri ya da masura funciden, kabuğu alınmış kendirden üretilir, ucu açıktır, kalemden kısadır. Masura makoçiye geçirilir.

Makoçi ağaçtan yapılan bir alettir. İplik dolu olan, daha doğrusu, üzerine iplik sarılan masura makoçinin içerisine yerleştirilir. Makoçi, dokuma sırasında feretikonun, başka bir deyimle, çözgünün içinden ve tarağın önünden sağa sola atılır. Bu suretle atılan iplik atkı adını alır. Atkının bir adı da ifalidir. Masurayla atılan iplik daha doğrusu atkı tarağın öne, dokuyucuya doğru çekilmesi suretiyle sıkıştırılır. Makoçinin her atılışında masuradan çıkan iplik, öteki adıyla atkı tarağın öne vurulmasıyla sıkıştırılır; makoçinin sağa atılışında bir, sola atılışında tekrar bir kez tarak, ipliği, atkıyı sıkıştırır. Böylece bez, feretiko dokunmuş olur.

Makoçinin iki tarafı sivri, altı tarafı kayık biçiminde ve kaygandır. Yukarıda belirtildiği gibi, sağa sola atılarak masuradaki ipliği boşaltmak suretiyle dokumayı sağlar.

Makoçinin uzunluğu 25, eni 3,5 cm.dir. Bundan sonra dokuma başlar. Makoçiden çıkan ve enine örmeği sağlayan ipliğe *ifali* ya da *atkı* denir. Dokuma tezgâhta yapılır. Yörede tezgâha geçmiş dönemlerde, *andi* denilirdi. Tezgâhın oturacak yerine, dokuma sırasında, dokuyucunun oturması için kalın tahtadan yapılan arkalıklı koltuğa *istarina* denir.

İstarinayla ilgili olarak tezgâhta başka kısımlar da vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Desi bezi ya da çözgi uzunluğuna, boyuna gerilen tire iplikleridir. Başka bir anlatımla bunlar çözgi olup, makaradan geçirilmek suretiyle istarinadan karşı duvara 7-8-10 m. kadar öteki duvara aktarılır. İstarinada bir de Selmi vardır. Selmiye sarmi de denir. Kol yerlerine, tam göbük hizasından karşı karşıya örülen kumaş, bez selmiye sarılır. Selmi, örülen, dokunan bezin sarıldığı dört köşe değnek şeklinde olur. Bezin selmiye sarılıp kalın silindir haline gelmesine top denir. Top, dokuyucunun karnına deyince çıkarılır, yeni topa başlanır.

Selmiyi sabit tutan parçaya **Çubuk** denir. Çubuk selminin topuzundan geçirilir, 360 derece döndürülür, ucu yere bastırılır. Böylece çubuk, selmiyi sabitleştirir, selminin sabit duruma gelmesini, bezin selmiye sarılmasını, çözgünün de gergin durmasını sağlar.

Şimdi dokumanın nasıl yapıldığını görelim: Dokuma, tezgâhta bulunan mitarı ve tarak vasıtasıyla yapılır.

Tezgâhın üstünde ve önde iki mitarı, mitariyle tezgâh arasında tarak vardır.

Mitari gerilmiş durumdaki tire çilelerini ikiye ayırıp aralarından makoçinin bir sağa bir sola gidip gelmesi için yol açan, iplik ve odun çubuktan ya-

pılmış bir araçtır. Tezgâhta iki mitari bulunur. Feretikonun lifleri mitarinin telleri arasında geçer. Mitarinin boyu 60, eni 15 cm.dir. Mitariler tezgâhın altındaki pati denilen tahta ayaklara bağlanır. Bir sağ bir sol patilere basılarak makoçinin geçeceği yol açılır ve iplik verilerek bez tarağıyla (buna sadece tarak da denir) sıkıştırılır, böylece bez dokunur. Bu işi makine çabukluğuyla yapan kadınlar, gelinler ve kızlar vardır. Becerikli kadınlar günde 20-25 m. dokuyabilir.

Pati, ayakların altında mitarilere sicimle bağlı, mitarileri aşağı yukarı çeken tahta parçalarıdır. Bunlara ayakça da denir.

Bir başka anlatım da şöyledir:

Tezgâhın oturacak yerinde, üstte önde yan yana iki mitari vardır. Mitarinin arkasında tezgâh tarafında tarak bulunur. Mitarinin tahtaları arasına kıl gerilir. Böylece, mitari, kıllarla birbirine bağlanan iki tahtadan oluşur. Günümüzde mitari daha dayanıklı tellerden yapılıyor.

Mitariyle tezgâh arasında bulunan tarak (bez tarak da denir) ağaçtan iki tahtanın sert ve inceltilmiş şimsir dişlerle birbirine bağlanması suretiyle meydana getirilir, daha doğrusu, tarak iki tahta arasına sert ve inceltilmiş şimsir dişlerinin sıkıştırılması suretiyle yapılır. Tarak elle ve süratle ileri geri hareket ettirilir, böylece bezin örülmesini sağlar. Tarağın boyu 60-65, yüksekliği 25 cm.dir.

Bir başka anlatım da şöyledir:

Tarak mitarinin arkasında, tezgâh tarafında bulunur. Tarak mitariye benzer; ancak alttaki ve üstteki iki tahtayı birbirine bağlayan teller kamıştan yapılır. Fakat günümüzde iki tahtayı birbirine bağlamak için daha dayanıklı olan madenî teller kullanılıyor. Böylece kamışın yerini madenî teller almış oluyor. Bu değişikliğin bir başka sebebi de kamıştan tarak yapacak ustanın bulunmamasıdır.

Dokumaya başlamak için yukarıda anlatılan toplardaki, yumaklardaki teller belli bir düzen içinde birer birer mitariye geçirilir. İki mitari yan yana olduğu için ipliklerden biri, bir mitariden, öteki öbür mitariden geçirilir, daha doğrusu bir mitarinin bir telinden çıkarılan iplik öbüründen geçirilecektir. Bu düzenleme öyle olacaktır ki mitariler ayakçalar vasıtasıyla aşağı yukarı hareket ettirildiği zaman arada boşluk meydana gelsin ve bu boşluktan makoçi atılabilsin. Onun için aynı iplikler taraktan geçirilecektir.

Mitariler tezgâhın altındaki ayakçalara bağlıdır. Dokuyan kişi ayaklarını bu ayakçalara basar. Ayakçaların sıralı hareketleriyle mitariler aşağı yukarı iner, kalkar. Bu sırada tarak önünde meydana gelen boşluğun arasından makoçi atılır ve arkasından tarak öne, dokuyucu tarafına doğru yukarıda belirtildiği gibi, çekilir. Böylece dokuma gerçekleşmiş olur. Dokuma sırasında uzunluğuna çekilen ipliği *çözgi*, çözgünün içerisine makoçiyle atılan ve tarakla sıkıştırılan ipliğe de *atki* denir.

Başka bir anlatıma göre çözüğü şöyle yapılır:

Kalemler testereye geçirilir. Desterede 20 kadar kalemi bulunur. Bunların herbirinden bir ip alınarak birbirine karıştırılır, duvarlara çakılan çivilere takılır. Çözüğü bittikten sonra çami *yumak* yapılır. Bir ucu tavandaki ağaca, öteki uçları da mitariye sonra tarağa geçirilir, gerilir ve tezgâh kurularak sarmiyeye bağlanır. Sarmi tezgâha konur. Tarak ve mitarinin idare edildiği iplerde tahta yoktur. Bunlar doğrudan doğruya iplerle ve ayakla idare edilir. İki mitarinin iplerini birbirine bağlayan kulunca ağacı iner, çıkar. Mitari ipi, mitarileri birbirine bağlar. Ayak ipleriyle iki çözüğü hareket ettirilir ve makoçi, aradan atılmak suretiyle bez dokunur. Bez dokunduktan sonra kasara gönderilir.

Eskiden beri yapılan bu dokuma feretikodur, feretiko bu şekilde dokunur. Ketan, yatak çarşafı, peştemal, peşkir, yağlık (mendil) gibi öteki ürünlerin dokuma şekli de aynıdır. Sadece arada kullanılan malzeme renk, pullama (süsleme) ve ad bakımından fark vardır. Peştemalde başa örtülene keşan, öne sarılana *dolaylık* adı verilir. Feretikoda çözüğü pamuk, atkı kendir; ketan bezinde çözüğü ve atkı kendir ipliğinden olur. İki ayrı işi olduğu için iki ayrı dokumaya melez deniyor. Melezde, genelde çözüğü pamuk, atkı ipek ya da ketan olur. Yatak çarşafı da melez yöntemiyle dokunur. Üç türlü yatak çarşafı üretilir.

a- Atkı ve çözüğü pamuk,

b- Atkı ve çözüğü ipek,

c- Çözüğü pamuk, atkı ipek ya da çözüğü iplik ve pamukla birlikte şekilli, süslemeli olur. Ayrıca peşkir, sehpa ve masa örtüleri gibi çeşitli örtüler yapılır. Bunlar süslemeli olur. Bütün bu ürünler, Feretiko, peştemal, yatak çarşafı masa ve sehpa örtüsü ve benzeri süslemeli örtüler eski yöntemlerle Bizim Eller Merkezi'nde üretilmektedir. Bu sebeple Deryanur Can'ın çalışmaları gerileyen bir sanatı yeniden hayata geçirmek bakımından takdire değer bir nitelik taşımaktadır. Geçmiş dönemlerde feretiko, ketan ve öteki dokumalarda aynı yöntemler uygulanıyordu. 1940'lı yıllardaki anlatımlar bunu göstermektedir.

Dokumacılık yörede baba sanatıdır, kuşaklar boyu değişmeksizin devam etmiştir. Birçok evlerde tezgâh, *andi* bulunurdu. Tezgâh konusunda yardımlaşma yöntemi uygulanırdı. İhtiyacı olan andiyi komşusundan alır, dokuma işini bitirdikten sonra geri verirdi.

Dokuma işlerini yalnız kadınlar yapar. Özellikle yaşlı kadınlar dokumayla uğraşır. Usta olanlara *çulha* denir. En iyi dokuyan takımın halası, başı ve öteki ustaları genç kızlara dokumayı öğretir. Dokuma bilmek genç kızlarda aranan nitelikler arasında yer alır. Kural böyle olmakla birlikte kimileri de evlendikten sonra dokumayı öğrenir.

İnce kendir ipliğinden üretilen feretikodan gömlek dikilirdi. Kalın kendirden ip yapılırdı. 1940'lı yıllarda Çayeli'nin Beyazsu Köyü'nde kendirden elde edilen ince ipliğin kilosu 50, kalın ipliğin kilosu 25 kuruştan satılırdı. Dokumanın ustası olan yaşlı kadınlar günde ortalama 30-40 pitemi dokurlar. Her on pitemide bir kömür sürülmek suretiyle dokunan miktar belirlenir. 1940'lı yıllarda Beyazsu Köyü'nde malzeme iş sahibine ait olmak üzere, bir pitemi için 60 para ücret ödenirdi.

Dokuma pitemiyle ölçülür; ağartılmak üzere kasara verilir. Ağartıldıktan sonrada bez halinde ya da gömleklilik olarak satılır.

Dokunan bezlerden iç gömleği, peşkir, yatak çarşafı tarağın çıkardığı iplikten keşan üretilir.

Dokuma işi zaman itibariyle genellikle işlerin az olduğu kış mevsiminde yapılır. Günün her saatinde dokuma yapılabilir. Çulha başka işi yoksa sabah-tan akşama kadar dokur. Çabuk dokuduğu zaman yorulur, bu sırada canına bir darlık, bir sıkıntı gelirse nazar değmiş demektir. Dokumacılıkta başka inanışlar da vardır. Birkaç örnek verelim:

İkindiden sonra çözüğü olmaz. Yoksa şeytan çarpar, buna uymayarak ikindiden sonra çözüğü yapan hastalanır. Yöredeki deymiyle paçarıslanır. İpliğin tarak ve mitariden geçirilmesi de ikindiden sonra yapılmamalı. Tersi davranışta bulunanı şeytan çarpar. Bu inanış, anılan saatlerde ışık olmaması, ortalığın kararması, dolayısıyla iyi çalışılmayacağı düşüncesinden kaynaklandığı şeklinde açıklanabilir.

Bir de ağartma konusu vardır. Dokunduktan sonra rengi açık boz ve sarı olan feretikolar ve ketan bezi beyazlatmak için ağartılırdı. Çünkü her iki bez de beyaz olarak kullanılırdı. Bunun için ketan bezi ve feretikolar derede ıslatılır, büyük kazanlarda kaynatılır, güneşte kurutulurdu. Bu yöntem, Beyazsu Köyü'nde 1800'lü yıllarda uygulanırdı.⁴

İkinci bir yöntem daha vardı. Bez yağmurda ıslatılır, güneşte kurutulur, ayrıca değirmende döndürülürdü. Bir de deniz kıyısında ağartma yöntemi vardı.

Yazın sıcak günlerinde feretikolar uzun şeritler halinde kıyıda, denize yakın yerlerde, çakılların ya da kumların üzerine serilir, tas, güğüm ve benzeri kaplarla atılan ya da taşınan deniz suyuyla ıstatılır. Güneş altında kuruyan bez tekrar aynı şekilde ıslatılır. Bu eylem bez ağarınca, beyazlanınca kadar tekrar edilir. Ağartma işleminin yapıldığı yere *kasara*, feretikonun ağartılmak üzere böyle bir yere verilmesine *kasara vermek* denir.

⁴ Bu tarih şöyle belirlenmiştir: KAZMAZ Ailesinden 5. kuşaktan gelen Hacı Mustafa Efendi bezleri bu yöntemle ağartırdı. Hacı Mustafa Efendi'nin ölüm tarihi 1229 (1813) dur. Buna göre anlatılan işlemin 1800'lü yıllarda uygulandığı belirlenmektedir.

Yaz mevsiminde, feretikonun ağartılması dolayısıyla deniz kıyılarında değişik bir görünüm yaratılırdı. Denizde ağartma işini kadınlar yapar, ıslatmada çocuklar onlara yardım ederdi.

Tek başlarına ya da toplu halde kıyıya gelen kadınlar feretikolarını uzun şeritler halinde yere sererler. ıslatma işi bitince bir kenara çekilirler, güneşli havalarda, şemsiye altında yarenliğe dalarlar. Kuruyan bezi tekrar ıslatmak için oturdukları yerden ayrılırlar, ıslatma bitince dönerler. ıslatma gün boyu devam eder. Arada öğle yemeği yenir. Akşam olunca bezler toplanır, evlere dönülür. Kıyıya gidip gelme, ağartma bitince sona erer.

Feretikonun ağartılmasında yer yönünden kısıtlama yoktur; herkes kıyıda dilediği yerde feretikosunu ağartabilir. Bütün bu gelenekler feretiko dokunmadığı, Rize yöresinde Karadeniz otoyolu dolayısıyla kıyılar doldurulduğu için birer hatıra halinde tarihe mal olmuştur.

Yörede başka kumaşlar dokunurdu. Bunlardan biri *Kamusala* idi. Kamusala şöyle yapılırdı:

Kendir soyularak odun kısmından ayrılır, elde edilen kendir kabuğundan, eğirmek suretiyle iplik yapılır. İplik yumak haline getirildikten sonra tezgâhta dokunur. Bu suretle üretilen beyaz renkteki bezden gömlek yapılır. Bezin boyandığı da olur. Renkli bez pantolon için kullanılır. Kamusala gömleğin altına kamusala pantolon giyilir. Kullanılan öteki kumaşlar da kutni, çubuklu ve basmaydı.

Yukarıda da değinildiği gibi en yaygın kumaş ketan bezidir. Bütünü kendir ipliğinden yapılan bu yörede dokunan kendir, rokayla işlenerek iplik haline getirilir. İplik tezgâhlarda dokunarak ketan bezi üretilir. Ketan bezi kasara verilerek ağartılır. Ketan bezinden gömlek yapılır. Ketan Mekke'de de gömlek yapımında kullanılırdı.

Geçmiş dönemlerde uzunluk ölçüsü *pitemi*ydi. Ketana da bu ölçü uygulanırdı. Bu pitemi 50–60 cm; bir top ketan 30–35, bir başka anlatıma göre 60 pitemi olurdu. Bir top ketanın fiatı cinsine, niteliğine, iyi ya da kötü oluşuna göre 20–120 kuruş arasında değişirdi. En iyi ketanın topu bir sarı liraya satılırdı. İmparatorluk döneminde Rize'den, Bağdat'a, Arabistan'a, Mekke'ye, Medine'ye yılda 300.000 top ketan bezi ihraç edilirdi.

Çayeli'nin Aşıklar Köyü'nde kanaviça yapılırdı. Kendir iğle, işlenir, iplek haline getirilir, kazana konur, kül suyu katılarak, kül katılarak pişirilir, tarakla dokunarak bez haline getirilir ve iğneyle dikilirdi.

Yine geçmiş dönemlerde kendirden ip yapılır, ince olarak işlenir, demet haline getirilir. Büyük kazanlarda pişirilir, dokuma tezgâhlarında dokunurdu. Pişirilen iple dokuma tezgâhında yapılan kumaşa *çulak* denir. Bu kumaş ve kendirden dokunan kanaviça çok sağlam olurdu. O kadar ki bunlardan giyinen kişi ağaçtan düşerken dala takılsa öylece asılı kalır, yere çakılmaz. Ay-

nca keçi kılı işlenir, şal ve çulak dokunur. Keçi kılından yapılan kumaş evlerin üzerine örtülürdü.

El sanatları, küçük sanatlar Orta Çağ üretim düzenini anlatan bir deyim olarak günümüze kadar devam etmiştir. Bununla birlikte, bu sanat dalı ağır sanayi kuruluşuyla bir bakıma ortadan kalkma durumuna gelmiştir. Makineye, gaz, buhar, elektrik gücüne dayanan sanayi karşısında el sanatlarının varlıklarını koruması son derece güçtür. Onun içindir ki, üretim düzeni bütünüyle sanayie yönelmiştir. Gerçek durum böyle de olsa uzun dönem insanların ihtiyaçlarını karşılayan el sanatlarının ortadan kalkması mümkün değildir. Bir yandan geçmiş, hatıraları yaşatmak, öte yandan sanat özelliği ve niteliğiyle üstünlüğünü ve güzelliğini koruyan eserlere insan hayatında yer vermek ihtiyacı el sanatlarının yaşatılmasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple, tarihe mal olmak tehlikesiyle karşı karşıya gelen feretikosu, ketanı, peşkiri, yağlığı ve peştamalıyla eski Rize dokumalarını tekrar hayata geçiren Deryanur CAN'ı kutluyor, girişiminin başarılı olmasını diliyoruz.⁵

⁵ Bu yazı Vesile Yamakoğlu, Deryanur Can, Cihan Yamakoğlu, Mesut Azmanoğlu ve Sabri Özkan'dan alınan bilgilere dayanılarak yazılmıştır. Kendilerine ve yardımlarından ötürü Rize Kültür Müdürü Gürkan Avçılar'a teşekkür ederim. Ayrıca şu iki kitabımdan da yararlandım.

1. Süleyman KAZMAZ, *Çayeli Geçmiş Günler ve Halk Kültürü*, Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayını, Ankara 1994, s. 292.

2. Süleyman KAZMAZ, *Beyazsu Köyü (Bir Köy Araştırması)*, Halk Kültürünü Araştırma Vakfı Yayını, Ankara 1994, s. 172.

